

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยการปรับตัวของชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในภาคเหนือในครั้งนี้ เป็นความพยายามที่จะศึกษาทำความเข้าใจชุมชนและวิธีการปรับตัวของชุมชนในด้านการผลิต ความเชื่อ และความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชน ตลอดจนศึกษาเงื่อนไขและองค์ประกอบทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัวของชุมชน ในชุมชนใดชุมชนหนึ่งที่มีลักษณะเป็นชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบทที่อยู่ในภาคเหนือ ตามความเป็นจริงต่อภาวะการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม ทั้งภายในและภายนอกชุมชนอย่างมาก มายและรวดเร็ว โดยจะมุ่งเสนอให้เห็นภาพและเชื่อมโยงปรากฏการณ์ให้มีความสัมพันธ์กันในลักษณะองค์รวม ด้วยเหตุผลที่ว่า ปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นย่อมมีสาเหตุและองค์ประกอบที่อาจเหมือนหรือแตกต่างกัน ไม่สามารถเกิดขึ้นอย่างลอยๆ โดยไม่มีเหตุผล และเมื่อปรากฏการณ์ด้านหนึ่ง ในสังคมเปลี่ยนแปลงย่อมจะส่งผลกระทบต่อไปยังด้านอื่น ๆ ด้วย

การเลือกพื้นที่ในการทำวิจัย ผู้วิจัยได้เลือกตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ เป็นต้นว่า เป็นชุมชนใกล้เมือง การคมนาคมสะดวก มีโรงงานอุตสาหกรรมในหมู่บ้านหรือในหมู่บ้านใกล้เคียง ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของเมือง ชุมชนสูญเสียที่ดินให้กับนายทุน และเกิดบ้านจัดสรรขึ้นในหมู่บ้าน โดยผู้วิจัยได้เข้าไปสำรวจข้อมูลเบื้องต้น 2-3 หมู่บ้าน ในที่สุดได้เลือก ชุมชนบ้านบ่อ เพราะสอดคล้องกับเกณฑ์ที่กำหนดไว้มากที่สุด จากนั้นจึงดำเนินการวิจัยและเก็บรวบรวมข้อมูล จำแนกได้ดังนี้

1. การเตรียมตัวของผู้วิจัย
2. การเข้าสนามและการเก็บรวบรวมข้อมูล
3. การวิเคราะห์ข้อมูล

การเตรียมตัวของผู้วิจัย

ก่อนเข้าสู่ชุมชนที่จะดำเนินการศึกษาวิจัยตามกระบวนการและขั้นตอนตามระเบียบวิธีวิจัย ผู้วิจัยได้มีการเตรียมตัวในด้านความรู้และการเตรียมตัวที่จะเข้าไปศึกษาชุมชน ดังนี้

1. การเตรียมความพร้อมด้านความรู้ความสามารถในการศึกษาวิจัยหรือความพร้อมทางวิชาการโดยศึกษาหาความรู้จากเอกสาร ตำราต่าง ๆ เกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจากห้องสมุดต่าง ๆ เพื่อเป็นแนวทางในการทำการวิจัย รวมทั้งพูดคุยแลกเปลี่ยนทัศนะกับผู้มีประสบการณ์และปรึกษาหารือขอคำแนะนำจากอาจารย์ที่ปรึกษาและอาจารย์ท่านอื่น ๆ

2. การเตรียมความพร้อมในการที่จะไปศึกษาชุมชน เช่น หนังสือแนะนำตัว อย่างเป็นทางการจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เครื่องมือเครื่องใช้อุปกรณ์ต่าง ๆ ในการศึกษาวิจัย ได้แก่ กระดาษสำหรับจดบันทึกของผู้วิจัยเอง เป็นกระดาษโรเนียวธรรมดานำมาขีดเส้นหัวกระดาษเพื่อใช้สำหรับบันทึกว่า สัมภาษณ์ สังเกตใคร กิจกรรมอะไร เมื่อใด ประเด็นอะไร พร้อมทั้งเขียนหมายเลขกำกับไว้ เพื่อใช้อ้างอิงในขั้นของการแยกแยะข้อมูลเป็นหมวดหมู่ต่อไป ในขั้นแรกนี้จะเป็นการบันทึกประจำวัน ที่มีข้อมูลปะปนกันทุกประเด็นที่พบหรือสังเกตเห็นขณะที่เข้าไปเก็บข้อมูล และข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ในขั้นที่สองข้อมูลเป็นหมวดหมู่มากขึ้นเพราะผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลที่ประเด็นเดียวกันมาไว้ด้วยกัน จากนั้นเป็นขั้นที่สามสุดท้าย จะเป็นการวิเคราะห์โดยนำความคิดเห็นใส่บ้างเล็กน้อยและเรียบเรียงเป็นคำพูดของผู้วิจัยเอง รูปแบบของกระดาษบันทึกก็เป็นแบบเดิม นอกจากกระดาษบันทึกสำหรับผู้วิจัยเองแล้ว ผู้วิจัยใช้กระดาษสีแผ่นใหญ่พร้อมสีเมจิกสำหรับชาวบ้านช่วยวาดแผนที่ทางกายภาพและทางสังคมของชุมชนในขั้นของการศึกษาหาข้อมูลทั่วไป

3. กำหนดกรอบแนวคิดและประเด็นที่จะศึกษาอย่างกว้าง ๆ โดยสร้างแบบสัมภาษณ์แบบกึ่งมีโครงสร้าง ตามประเด็นดังนี้

3.1 ลักษณะทางสังคมและลักษณะทางกายภาพของชุมชน

3.2 ลักษณะและวิธีการปรับตัวของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต 3 ด้านในช่วง 10 ปี

ที่ผ่านมาคือ

3.2.1 ด้านการผลิต ได้แก่ อวชิพ รูปแบบการผลิต เทคโนโลยี แรงงาน ทุน การแลกเปลี่ยนและการขาย เป็นต้น

3.2.2 ด้านความเชื่อ ได้แก่ ชนบธรรมนิยม ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ เกี่ยวกับธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นต้น

3.2.3 ด้านความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชน ได้แก่ ระบบครอบครัว ระบบเครือญาติ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับชุมชน สถาบันต่าง ๆ เป็นต้น

3.3 เจื่อนไซและองค์ประกอบทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัว ได้แก่

3.3.1 เจื่อนไซภายนอก เช่น การเจริญทางด้านเทคโนโลยี ถนน สาธารณูปโภคต่าง ๆ การขยายตัวของเมือง การพัฒนาและนโยบายของรัฐบาล เป็นต้น

3.3.2 เจื่อนไซภายใน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กร เครือข่ายทางสังคม เป็นต้น

4. ศึกษาข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสารที่เกี่ยวข้องจากหน่วยงานของรัฐ ได้แก่ แบบสำรวจข้อมูลพื้นฐานระดับหมู่บ้านของคณะกรรมการพัฒนาชนบทแห่งชาติ (กชช.2 ค.) ข้อมูลความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.1) สำเนาทะเบียนบ้าน ข้อมูลทางการเกษตรของสำนักงานเกษตรอำเภอ ทั้งในอดีตและปัจจุบันตลอดจนการพูดคุยกับเจ้าหน้าที่และบุคคลภายนอกชุมชน เป็นต้น

นอกจากกรอบความคิด และ ประเด็นที่ผู้วิจัยกำหนดไว้คร่าว ๆ เป็นการเตรียมตัวก่อนที่จะเข้าไปเก็บข้อมูลในสนาม ผู้วิจัยได้ค้นคว้า ศึกษาเอกสาร ทฤษฎีต่าง ๆ และทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องที่จะศึกษามาตลอดระยะเวลาที่เรียนในห้องเรียน ศึกษาประวัติชุมชนเบื้องต้นพอสมควร และยังได้เตรียมพร้อมในเรื่องของภาษาถิ่นที่เป็นภาษาล้านนาหรือที่เรียกว่า "คำเมือง" เพราะภาษาที่ผู้วิจัยใช้ไม่เป็นภาษาเดียวกับที่ใช้ในสนาม การเตรียมตัวในขั้นแรกโดยการขอให้เพื่อน ๆ ที่เป็นคนท้องถิ่นภาคเหนือและคนที่รู้จัก พูด สันทนาการกับผู้วิจัยเป็นภาษาคำเมือง พร้อมกันนั้น ผู้วิจัยก็ฝึกหัดพูดไปพร้อม ๆ กันด้วย โดยเฉพาะคำที่เป็นศัพท์เฉพาะที่ใช้เรียกชื่อสัตว์สิ่งของต่าง ๆ บางครั้งผู้วิจัยจำเป็นต้องจดบันทึกไว้กันลืมเพราะมีมาก นอกจากนั้น ยังได้หามยืมหนังสือที่เกี่ยวกับนิทาน นิยาย สำนวน เรื่องเล่าต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับภาคเหนือมาไว้อ่านประกอบด้วย ทำให้ผู้วิจัยลดความกังวลในเรื่องของการสื่อสารลงไปได้มากทีเดียว

การเข้าสนามและการเก็บรวบรวมข้อมูล

1. การสร้างความสัมพันธ์
2. การหาผู้ให้ข้อมูลหลัก
3. การเก็บข้อมูล
4. การตรวจสอบข้อมูล

ผู้วิจัยมีความเข้าใจและตระหนักอยู่เสมอว่า การเข้าสนามอย่างถูกต้อง การกำหนดบทบาทที่เหมาะสมของนักวิจัยที่อยู่ในสนาม และการสร้างความไว้วางใจให้เกิดในหมู่ชาวบ้าน เป็นเงื่อนไขสำคัญของการดำเนินการวิจัยในขั้นต่อ ๆ ไป โดยเฉพาะการเก็บข้อมูล (สุภางค์ จันทวานิช, 2536, หน้า 87) การเข้าสนามเริ่มตั้งแต่การเลือกสนามในการทำงานวิจัยชุมชน โดยผู้วิจัยทำการเลือกให้สอดคล้องกับเงื่อนไขและสิ่งที่นักวิจัยเองที่จะศึกษา และพิจารณาอยู่แล้วในระดับหนึ่งว่าชุมชนแห่งนี้สามารถตอบใจหัยปัญหาที่ผู้วิจัยอยากรู้ได้ การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้วางแผนและเก็บรวบรวมข้อมูลในชุมชนด้วยตนเอง โดยวางแผนในการดำเนินการตามขั้นตอนดังนี้

1. การสร้างความสัมพันธ์

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ความสัมพันธ์คุ้นเคย และไว้วางใจของชาวบ้านต่อตัวผู้วิจัย เป็นเงื่อนไขสำคัญของการดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งจะทำให้ได้ข้อมูลที่เจาะลึกไม่บิดเบือนความจริง และน่าเชื่อถือมากที่สุด ผู้วิจัยจึงให้ความสำคัญในขั้นตอนของการสร้างความสัมพันธ์คุ้นเคยนี้มาก การเข้าสู่ชุมชนและแนะนำตัวของผู้วิจัยในระหว่างการวิจัยในครั้งแรก โดยการนำพาของเพื่อนนักศึกษา ที่เป็นเพื่อนร่วมสถาบันกับผู้วิจัย ซึ่งเป็นผู้ที่เคยร่วมกิจกรรมและเคยอาศัยอยู่ในชุมชนนี้เป็นเวลาประมาณ 6-7 เดือนจึงรู้จักและคุ้นเคยกับชุมชนพอสมควร การแนะนำตัวกับผู้ใหญ่บ้านและชาวบ้าน ผู้วิจัยกำหนดสถานภาพและบทบาทของนักศึกษาที่เป็นครูมาแล้วและมาศึกษาต่อใน ม. (ชาวบ้านเข้าใจคำว่า ม.ดี หมายถึงมหาวิทยาลัยเชียงใหม่) มีความต้องการที่จะเข้ามาทำการศึกษาชุมชนเกี่ยวกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชุมชน จากคำแนะนำตัวในฐานะนักศึกษาและเป็นครูด้วยนั้น ทำให้ชาวบ้านมีความไว้วางใจและคุ้นเคยกับผู้

วิจัยเร็วขึ้น สิ่งที่ได้เช่น ชอบที่จะสนับสนุนให้ลูกหลานที่เป็นนักเรียนเอาการบ้านมาให้ผู้วิจัยช่วยสอน ส่วนผู้ปกครองที่มีบุตรหลานที่เรียนหนังสืออยู่ในชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ก็ชอบที่จะให้ลูกหลานมานั่งคุยกับผู้วิจัยด้วยเสมอ เวลาที่ผู้วิจัยมาเยี่ยมบ้านหรืออยู่ในระหว่างที่นักวิจัยเข้าไปพักค้างในชุมชน พวกเขาจะถือโอกาสซักถาม ปรึกษาเรื่องการเรียนด้วย การสร้างความสัมพันธ์และทำความรู้จักกับชาวบ้านในช่วงแรกนี้ ผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้นำทางไปทำความรู้จักกับสมาชิกในหมู่บ้านที่เป็นบ้านใกล้เรือนเคียง ในวงญาติก่อน โดยเฉพาะผู้อาวุโสซึ่งผู้วิจัยได้สัมผัสพูดคุยกับคนกลุ่มนี้แล้วมีความรู้สึกว่าเป็นกลุ่มที่พูดคุยกันง่าย จากนั้นการแนะนำตัวก็เป็นหน้าที่ของลูกสาวผู้ใหญ่บ้านนำไป เมื่อเริ่มรู้จักสนิทสนมกับชาวบ้านมากขึ้นก็ขอร้องให้บุคคลอื่นช่วยนำไปรู้จักชาวบ้านอื่น ๆ ต่อกันไปเรื่อย ๆ เพื่อต้องการให้รู้จักกับสมาชิกในชุมชนได้ทั่วถึงทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย การสร้างความสัมพันธ์คุ้นเคยเป็นไปด้วยดี ใช้เวลานานประมาณ 2 เดือน ในขั้นนี้ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่า นอกจากตัวผู้วิจัยเองต้องการทำความรู้จักกับชาวบ้านแล้ว ชาวบ้านเองก็มีการซักถามถึงประวัติส่วนตัวของผู้วิจัยเช่นเดียวกัน การพูดคุยจึงเป็นการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และชีวิตความเป็นอยู่กันด้วย

ในขั้นตอนของการสร้างความสัมพันธ์ ผู้วิจัยต้องระมัดระวังตัวในเรื่องที่ชาวบ้านอาจเข้าใจผิด 3 ประเด็นด้วยกันคือ ประเด็นแรกอยู่ในช่วงของการหาเสียงใกล้เลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ชาวบ้านบางคนอาจสงสัย คิดว่าผู้วิจัยเป็นองค์กรกลางที่เข้ามาหาข้อมูล สิ่งเกิดการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ประเด็นที่สอง ชาวบ้านอาจเข้าใจว่าเป็นเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานทางราชการที่เข้ามาสำรวจข้อมูลหมู่บ้านเพื่อนำไปทำแผนพัฒนาตามที่ได้ประกาศทางวิทยุ ซึ่งจะลุ่มเฉพาะบางหมู่บ้านเท่านั้น ขอให้ชาวบ้านให้ความร่วมมือด้วยถ้าหากมีเจ้าหน้าที่ดังกล่าวเข้ามาสอบถาม ประเด็นสุดท้ายคือ ก่อนหน้าที่ผู้วิจัยจะเข้าไป ประมาณ 1 อาทิตย์มีนักศึกษาหญิง 3 คน เข้าไปสัมภาษณ์ชาวบ้านเกี่ยวกับการซื้อ ชายที่ติดภายในหมู่บ้านให้กับนายทุนภายนอก โดยที่ชาวบ้านไม่ทราบว่าเอาข้อมูลนั้นไปทำอะไร ผู้วิจัยได้แก้ปัญหาเพื่อป้องกันการเข้าใจผิดโดยชี้แจงบอกวัตถุประสงค์ของการเข้ามาศึกษาชุมชนในครั้งนี้ ในฐานะนักศึกษาที่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้ง 3 ประเด็นที่กล่าวมาแล้ว และพยายามหลีกเลี่ยงคำถามและพูดคุยเกี่ยวกับการเมือง การเลือกตั้งหรือการซื้อชายที่ดินของชาวบ้านในช่วงนั้น เมื่อผ่านพ้นเหตุการณ์และชาวบ้านเริ่มรู้จักผู้วิจัยมากขึ้นแล้วการสนทนาคู่คุยก็เป็นที่ไปตามปกติไม่ต้องระมัดระวังมากนัก

การสร้างความสัมพันธ์ได้กระทำร่วม ๆ กับการสังเกตและสำรวจข้อมูลพื้นฐานที่เป็นบริบททั้งทางด้านกายภาพและทางด้านสังคมของชุมชน เช่น ลักษณะทั่วไป ประวัติชุมชน ประชากร อาชีพ การทำมาหากิน กลุ่ม องค์กร ความสัมพันธ์ในกลุ่ม เป็นต้น การสร้างความสัมพันธ์ที่น่าจะได้ผลดีอย่างหนึ่งคือ การที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน เป็นต้นว่า การเข้าร่วมงานแข่งขันกีฬานักเรียนกับผู้ปกครองนักเรียน การร่วมพิธีงานศพของสมาชิกในชุมชน ร่วมงานวันเกิด ร่วมทำบุญในวันสำคัญทางพุทธศาสนา ตลอดจนร่วมประเพณีลงแขก เก็บเกี่ยวข้าว ในทุ่งนา ทำให้ผู้วิจัยมีโอกาสได้สนทนาคู่คุยกับชาวบ้านในกลุ่มนี้อย่างใกล้ชิดและเพิ่มความ เป็นกันเองมากขึ้น

ในระยะของการสร้างความสัมพันธ์นี้ ผู้วิจัยพยายามทำตัวให้ชาวบ้านมีความรู้สึกที่ผู้วิจัยเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน โดยการเข้าไปพักค้างในชุมชนบ่อยๆ โอกาสที่จะได้ร่วมกิจกรรมกับชาวบ้านมีมากขึ้น การปรากฏตัวในงานบุญประเพณีต่าง ๆ และร่วมกิจกรรมกับชาวบ้านทำให้ผู้วิจัย และชาวบ้านมีโอกาสทำความรู้จักกันได้มากขึ้น และชาวบ้านจะเพิ่มความสนิทสนมต่อตัวผู้วิจัยมากยิ่งขึ้น ในกรณีที่ผู้วิจัยให้ความสนใจในสิ่งที่เขากระทำอยู่ โดยเฉพาะการช่วยกันจัดเตรียมสิ่งของที่จะนำไปทำบุญร่วมกันที่วัด

2. การหาผู้ให้ข้อมูลหลัก

ในขั้นตอนของการสร้างสัมพันธ์คุ้นเคยที่ผ่านมาแล้ว นอกจากการสังเกต สัมภาษณ์ และเก็บข้อมูลพื้นฐานไปบ้างแล้ว ผู้วิจัยยังได้เลือกหาผู้ที่น่าจะให้ข้อมูลที่ลึกได้ไว้ด้วย โดยผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มของผู้ให้ข้อมูลตามลักษณะกลุ่มและประเด็นที่ต้องการศึกษา ได้แก่ ผู้สูงอายุ วัยผู้ใหญ่ วัยรุ่น ทั้งที่มีฐานะดี ปานกลาง และต่ำ ผู้ให้ข้อมูลหลักบางคนจะมี 2 สถานะ เช่น เป็นผู้สูงอายุที่มีฐานะดี เป็นต้น นอกจากนั้น ยังมีบุคคลที่เป็นผู้นำทั้งผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผู้ให้ข้อมูลหลักในแต่ละกลุ่มผู้วิจัยเลือกไว้ประมาณ กลุ่มละ 2-3 คน รวมแล้วมีผู้ให้ข้อมูลหลัก ประมาณ 19 คน เพื่อให้ในการตรวจสอบข้อมูลว่าเชื่อถือได้หรือไม่ ข้อมูลตรงกันหรือไม่ การหาผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้วิจัยใช้วิธีการพูดคุยและซักถามต่อ ๆ กัน เช่น ถามบุคคลในชุมชนว่า ถ้าต้องการคุยเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชุมชนควรจะคุยกับใคร หรือต้องการรู้ว่าใครเป็นผู้นำในด้านใด

ถามชาวบ้าน ชาวบ้านจะแนะนำชื่อบุคคลที่ตนเห็นว่าเหมาะสมที่จะคุยเรื่องนั้น ๆ ให้เอง ผู้วิจัยก็สามารถหาต่อไปได้อีกโดยการถามต่อ ๆ กันไป บุคคลที่ชาวบ้านเอ่ยชื่อซ้ำกันมากที่สุดจะเป็นจุดเริ่มต้นที่จะสัมภาษณ์ได้ดี อย่างไรก็ตามผู้วิจัยต้องสังเกตว่า จากการพูดคุยกับผู้ที่ต้องการจะให้เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักนั้นจะต้องเป็นผู้ที่รู้จักคิด กล้าแสดงความคิดเห็น สามารถอธิบายหรือสรุปข้อมูลบางประการขึ้นมาได้มากกว่าเป็นการบอกเล่ากระบวนการ หรือขั้นตอนของเหตุการณ์อย่างที่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไปกระทำ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับ สุภางค์ จันทวานิช (2536, หน้า 100) ในข้อที่ว่า ผู้ให้ข้อมูลหลัก บางครั้งจะเป็นคนสองโลกหรือสองวัฒนธรรม กล่าวคือ เป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรมของตนกับโลกภายนอก จึงเกิดมิติของการเปรียบเทียบและการรับรู้ระดับกว้างขึ้นกว่าคนอื่น เมื่อผู้วิจัยค้นหาผู้ให้ข้อมูลหลักได้แล้วก็จะดำเนินการสัมภาษณ์พูดคุยเพื่อเก็บข้อมูลตาม ประเด็นต่อไปและผู้วิจัยก็ให้ความสำคัญแก่บุคคลอื่น ๆ ในชุมชน พูดคุยและร่วมกิจกรรมด้วยเมื่อมีโอกาส เนื่องจากในบางครั้งข้อมูลก็ได้มาจากคนอื่น ๆ ด้วยก็มี

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แบ่งข้อมูลออกเป็น 2 ส่วนคือ ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับบริบททางกายภาพ บริบททางสังคมของชุมชนและข้อมูลเจาะลึกตามประเด็นการปรับตัว ข้อมูลจะได้จากการสังเกต ทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการหรือกึ่งทางการกับแบบไม่เป็นทางการ และข้อมูลที่เป็นเอกสาร

การเก็บข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชน เป็นการเก็บข้อมูลเพื่อความเข้าใจชุมชน ผู้วิจัยจึงเริ่มต้นที่การเข้าใจสภาพพื้นที่ และการตั้งถิ่นฐานของชุมชนก่อน โดยศึกษาลักษณะที่ตั้งของชุมชน เช่น การคมนาคมติดต่อกับชุมชนอื่น ลักษณะทางกายภาพอื่น ๆ ของชุมชน เช่น สภาพบ้านเรือน และรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ ป่าไม้ และภูมิอากาศ ตลอดจนปริมาณน้ำฝน เป็นต้น เพราะข้อมูลเหล่านี้จะเป็นความรู้พื้นฐานช่วยให้เข้าใจระบบการผลิต เศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของชุมชนให้ชัดเจนขึ้น เนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้เป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีพของสังคมหมู่บ้าน โดยผู้วิจัยได้ศึกษาจาก กชช.2 ค. และศึกษาจากรายงานข้อมูลระดับตำบลของพัฒนากร นอกจากนั้นยังได้สอบถามพูดคุยกับสมาชิกในชุมชน โดย

เฉพาะผู้อาวุโสที่อาศัยอยู่ในบ้านเบ็อนมานานแล้ว ผู้ใหญ่บ้าน พระ พัฒนาการ เกษตรตำบลและ
 พุศุคย์กับครูในโรงเรียนใกล้เคียงกับชุมชนบ้านเบ็อน

การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับสภาพกายภาพของชุมชน ผู้วิจัยได้ทำในระยะแรก ๆ ของการเข้าไป
 เก็บข้อมูล เพราะวาระแรกผู้วิจัยต้องอาศัยเวลาทำความคุ้นเคยกับสมาชิกของชุมชนก่อน จึง
 ยังไม่อาจจะเริ่มต้นถามคำถามที่ต้องการได้ ก็ใช้เวลาไปในการศึกษาพื้นที่และบุคคลประกอบกับ
 ข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ก็เป็นความรู้พื้นฐานในการเข้าใจชุมชน บุคคลที่ให้ข้อมูล ได้มีทั้งผู้สูงอายุ ผู้ใหญ่
 และเด็กวัยรุ่น ผู้วิจัยได้ให้ชาวบ้านช่วยวาดแผนที่หมู่บ้านให้ด้วยว่า สถานที่สำคัญต่างๆ ของหมู่บ้าน
 ตั้งอยู่ที่ใด พร้อมทั้งจดบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะภูมิประเทศและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน สภาพ
 การตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยพื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูกหรือสภาพของดิน น้ำ และยังแสดงเส้นทาง
 คมนาคม แหล่งน้ำ ศูนย์กลางทางสังคม เช่น วัด โรงเรียน ตลาด โรงสี เป็นต้น พร้อมทั้ง
 ผู้วิจัยได้ศึกษาเกี่ยวกับลักษณะโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษาและสาธารณสุขของชุมชนด้วย

การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะโครงสร้างของประชากร เป็นสิ่งหนึ่งที่ผู้วิจัยกระทำด้วย
 เพราะเล็งเห็นว่าจะทำให้มองเห็นคุณลักษณะบางประการของสมาชิกในชุมชน ซึ่งผู้วิจัยได้ข้อมูลจาก
 เอกสาร คือ กชช.2 ค. สำเนาทะเบียนบ้านและการพูดคุยกับชาวบ้าน ปัญหาในขั้นนี้คือ ข้อมูล
 จาก กชช.2 ค. เป็นการรวมข้อมูลของประชากรทั้งหมดที่ 5 ซึ่งมีทั้งหมด 3 ชุมชนด้วยกัน แต่ผู้วิจัย
 เลือกรับเฉพาะชุมชนบ้านเบ็อนเพียงชุมชนเดียว ดังนั้น จึงต้องขอยืม จปฐ.1 จากทางพัฒนากร
 อำเภอทางดง มานับจำนวนประชากรแยกตามเพศ วัย การศึกษาและอาชีพด้วยตนเอง และสอบ
 ถามชาวบ้านประกอบในกรณีที่มีปัญหา ดังปรากฏในตารางที่ 1-3

การศึกษาลักษณะโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษาและสาธารณสุขของชุมชน ผู้วิจัยได้
 พุศุคย์สัมภาษณ์ชาวบ้าน ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการศึกษา ดังได้กล่าวรายละเอียดไว้ในบทที่ 4
 ว่า ในชุมชนนี้ ปัจจุบันไม่มีโรงเรียน สถานอนามัย มีไฟฟ้า ระบบชลประทานของรัฐ นอกจากพุด
 คุยกับสมาชิกในชุมชนแล้ว ผู้วิจัยยังได้ติดตามไปสัมภาษณ์ และขอข้อมูลที่เป็นเอกสารเกี่ยวกับ
 โรงเรียนบ้านเบ็อน ก่อนยุบไปรวมกับโรงเรียนบ้านป่าตาลจากอาจารย์ใหญ่และคณะครูในโรงเรียน

บ้านป่าตาลด้วย ทำให้ทราบสาเหตุของการต้องยุบโรงเรียนและข้อมูลอื่น ๆ จากการพูดคุยกับ คณะครู ผู้วิจัยใช้วิธีการบันทึกหลังจากพูดคุยเสร็จสิ้นแล้ว นอกจากข้อมูลที่เป็นประวัติโรงเรียนที่ ปรากฏในสมุดหมายเหตุประจำวันผู้วิจัยขออนุญาตจดข้อมูลมาทั้งหมด

ในด้านของข้อมูลประวัติความเป็นมาของชุมชน ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์ชาวบ้าน โดยเฉพาะ ผู้อาวุโสที่อาศัยอยู่ในชุมชนนี้มานาน เป็นผู้ที่มีความจำดี และสนใจเรื่องราวประวัติของชุมชนตัวเอง ศึกษาจากเอกสารของทางเกษตรอำเภอดงมาปะติดปะต่อกันเพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ส่วนการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากร การผลิต ความเชื่อ ความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชน การแลกเปลี่ยนและการบริโภคนั้นเป็นการทำให้เห็นภาพการดำรงชีพหรือทำมาหากินของคน ในชุมชนและเป็นพื้นฐานถึงความเข้าใจการรวมกลุ่มของคนในชุมชน และการปรับตัวด้วย ข้อมูลส่วนนี้ส่วนใหญ่ได้มาจากการสัมภาษณ์ ทั้งอย่างเป็นทางการและกึ่งทางการ การสังเกตทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม เช่น ผู้วิจัยได้ร่วมประเพณี พิธีกรรมกับชาวบ้านในชุมชน ได้แก่ การร่วมประเพณีลงแขก การร่วมในพิธีงานศพและพิธีกรรมทางศาสนา เครื่องมือที่ใช้บางครั้งก็เป็นเทพบันทึกเสียง แต่ส่วนใหญ่จะเป็นตัวผู้วิจัยจดบันทึกเอง การสัมภาษณ์ทั้งผู้ให้ข้อมูลหลักที่เลือกไว้และผู้ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน เช่น พัฒนาการ เกษตรตำบล อาจารย์ใหญ่ ครูในชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น การสังเกต การสัมภาษณ์ และการจดบันทึกเพื่อให้ได้มากที่สุดข้อมูลที่ต้องการ ผู้วิจัยมีรายละเอียดดังนี้

การสังเกต

ผู้วิจัยทำการสังเกตสภาพความเป็นอยู่ วิธีการดำเนินชีวิต การอุปโภคบริโภคของชาวบ้าน การนอนพักค้างในชุมชนสามารถสังเกตเห็นวิธีการดำเนินชีวิตในแต่ละวันของสมาชิกได้ชัดเจนยิ่งขึ้น การสังเกตส่วนใหญ่จะสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมและผู้วิจัยพยายามหาโอกาสเข้าไปสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมโดยตรง เช่น ร่วมพิธีลงแขกเกี่ยวข้าวเวดข้าวกับชาวบ้าน ทำให้ทราบถึงวิธีการผลิต เทคโนโลยีต่าง ๆ และสิ่งอื่น ๆ ที่ได้จากการสนทนาคู่ขณะทำงานและหยุดพักผ่อน การสังเกตแบบมีส่วนร่วมที่ผู้วิจัยมีโอกาสทำได้บ่อยคือ การร่วมทำบุญ การประกอบ

พิธีกรรมตามความเชื่อ เนื่องในโอกาสและวันสำคัญต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับวิถีการผลิตและ
ศาสนา ตลอดจนการเข้าร่วมสังเวยการ การประชุมคณะกรรมการสภาตำบล พิธีเปิดสภาตำบล
ใหม่ การประชุมชาวบ้าน ประชุมคณะกรรมการหมู่บ้าน กิจกรรมต่าง ๆ ในโรงเรียน เช่น การ
แข่งขันกีฬา งานฉลองอาคารใหม่ของโรงเรียน ตลอดจนการสังเวยความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก
ในกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มเครือญาติ กลุ่มอาชีพ กลุ่มวัยรุ่น เป็นต้น ดูว่าใครในชุมชนที่มักจะมา
รวมกลุ่มกันเพื่อทำอะไร การสังเวยนี้ผู้วิจัยได้กระทำร่วมกับกระบวนการซักถามและจดบันทึกด้วย

การสัมภาษณ์

ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์บุคคลในกลุ่มที่จะศึกษา ตามประเด็นที่วางไว้ การสัมภาษณ์ จะมี
ลักษณะเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนอย่างไม่เป็นทางการ เพื่อต้องการให้ผู้ถูกสัมภาษณ์รู้สึกอึดอัด
การใช้คำถามก็มีลักษณะง่าย ๆ ก่อน และผู้วิจัยต้องสังเกตดูว่า ถ้าหากข้อมูลบางอย่างที่ผู้ถูก
สัมภาษณ์ไม่ต้องการตอบหรือไม่เต็มใจจะตอบก็ไม่ค้นหาคำตอบจะข้ามไป เมื่อผู้ถูกสัมภาษณ์รู้สึก
เบื่อก็จะไม่สัมภาษณ์ต่อ ต้องสังเกตดูว่าผู้ที่เราสัมภาษณ์นั้นพร้อมที่จะคุยหรือให้ข้อมูลหรือไม่ การ
สัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องทั่ว ๆ ไป ส่วนใหญ่ผู้วิจัยจะพูดคุยกันเป็นลักษณะกลุ่มสมาชิกหลาย ๆ คน ช่วย
กันแสดงความคิดเห็นแล้วผู้วิจัยก็พยายามจับประเด็น แล้วกลับออกมาจดบันทึกแยกตามประเด็นหลัง
จากการสัมภาษณ์ในครั้งนั้นสิ้นสุดลง บางครั้งผู้วิจัยก็ทำการจดบันทึกต่อหน้าผู้ถูกสัมภาษณ์ ถ้าหาก
เห็นว่าสนิทสนมและไว้วางใจกันพอสมควรแล้ว การสัมภาษณ์ตามประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการนั้นผู้วิจัย
มักจะเลือกหาโอกาสและสถานที่ที่เหมาะสม เช่น ในเรื่องเกี่ยวกับวิถีการผลิต ก็ไปสัมภาษณ์
ชาวบ้านในช่วงที่ชาวบ้านมีการผลิตคือ ตั้งแต่ปลูก การดูแลรักษา ตลอดจนถึงการเก็บเกี่ยวผลผลิต
ในกลุ่มของสมาชิกที่ประกอบอาชีพรับจ้างทำหัตถกรรมในหมู่บ้าน ก็จะไปนั่งคุยขณะที่ชาวบ้านทำงาน
กันเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งก็มีหลายกลุ่ม ในประเด็นเกี่ยวกับความเชื่อ ก็จะสัมภาษณ์พูดคุยในวันที่มีประเพณี
พิธีกรรมต่าง ๆ เกิดขึ้นในชุมชน เช่น งานแต่งงาน งานศพ งานทำบุญวันพระ เป็นต้น ในประเด็น
ของความสัมพันธ์ก็มีโอกาส เช่น การไปร่วมงานวันก่อนแต่งงานที่มีการไหว้ผีปู่ย่า บรรดาเครือญาติ
ก็จะต้องมาอยู่ร่วมกัน มาช่วยกันเตรียมงาน ผู้วิจัยก็จะถือโอกาสนี้เข้าไปพูดคุยด้วย

ส่วนการสัมภาษณ์เพื่อให้ได้ข้อมูลตามประเด็นที่ต้องการนั้น เป็นขั้นที่ต้องใช้เวลามาก ในบางครั้งการพูดคุยสัมภาษณ์ก็ไม่สามารถได้ข้อมูลที่ลึกและตรงประเด็น และบางที่ผู้วิจัยเองก็ทำข้อมูลที่ชาวบ้านให้ตกหล่นไปหรือยิ่งกว่านั้นคือ ไม่สามารถจับประเด็นของข้อมูลให้ผู้ให้ข้อมูลให้ได้ ทำให้ต้องเสียเวลาในการหาข้อมูลอีก ภายหลังจากผู้วิจัยจึงได้ใช้เทปบันทึกเสียงช่วยในการบันทึกข้อมูล ทำให้ข้อมูลครบถ้วนขึ้น การสัมภาษณ์เพื่อให้ได้ข้อมูลตามประเด็น ผู้วิจัยได้เลือกผู้ให้ข้อมูลหลักไว้แล้วในขั้นต้น โดยคัดเลือกตัวแทนจากประชาชนในกลุ่มต่าง ๆ ดังนี้ กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มวัยกลางคน กลุ่มวัยรุ่น บุคคลในวัยต่าง ๆ กันนั้นก็เลือกผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกันคือ ฐานะดี ฐานะปานกลาง และฐานะต่ำ แต่ละกลุ่มมีผู้ให้ข้อมูลหลักประมาณ 3-4 คน ในกลุ่มผู้สูงอายุมักจะอยู่บ้านทุกวัน ผู้วิจัยก็ไปนั่งคุยสัมภาษณ์ตอนกลางวัน ส่วนในวัยผู้ใหญ่และวัยรุ่นเวลากลางวันมักจะไปทำงานและเรียนหนังสือนอกบ้าน เพราะฉะนั้นเวลาที่เหมาะสมสำหรับผู้ให้ข้อมูลหลัก 2 กลุ่มนี้ จึงมักเป็นตอนเย็นและตอนค่ำและวันหยุดเสาร์อาทิตย์ นอกเสียจากผู้ให้ข้อมูลบางคนทำงานอยู่ในหมู่บ้านก็สัมภาษณ์ตอนกลางวันได้ การสัมภาษณ์ในแต่ละประเด็นของแต่ละกลุ่มเพียงครั้งเดียวไม่สามารถที่จะสรุปได้ว่าเป็นข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ ผู้วิจัยต้องนำประเด็นเดิมหรือข้อมูลที่ได้อีกบางส่วนนั้นมาตรวจสอบกับผู้ให้ข้อมูลหลักคนอื่น ๆ ด้วยเป็นการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า

การบันทึกข้อมูลที่ได้จากการสังเกตและสัมภาษณ์นี้ จะเป็นข้อมูลดิบไม่สามารถนำมาเขียนเป็นรายงานได้ ผู้วิจัยต้องนำข้อมูลเหล่านั้นมาแยกแยะจัดหมวดหมู่ตามประเด็นหลัก ๆ ที่วางไว้อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงทำการวิเคราะห์ข้อมูลแต่ละประเด็นจากนั้นจึงเขียนรายงาน ระหว่างการเขียนรายงานผู้วิจัยก็ต้องเข้าไปเก็บข้อมูลเพิ่มเติมเติมอยู่เป็นระยะ ๆ ในส่วนที่เห็นว่ายังไม่สมบูรณ์

4. การตรวจสอบข้อมูล

ขณะที่ผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลไปได้บางส่วนด้วยวิธีการที่กล่าวมาแล้วก็ทำการตรวจสอบข้อมูลควบคู่กันไปตลอด สุกางค์ จันทวานิช (2536, หน้า 103) ได้กล่าวว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพจำเป็นที่จะต้องตรวจสอบข้อมูล เพราะการตรวจสอบข้อมูลในสนามเป็นการเริ่มทำแบบฝึกหัดทางความคิด การตรวจสอบข้อมูลกระทำเพื่อให้ทราบว่าคุณสมบัติที่ได้มานั้นเป็นความจริงหรือไม่มากนักน้อยเพียงใด และเพื่อให้ผู้วิจัยแน่ใจว่า ข้อมูลนั้นเป็นจริงมากที่สุดก่อนที่จะเสนอ อีกทั้ง

ยังเป็นการตรวจสอบดูว่า ข้อมูลที่ได้มานั้นตอบปัญหาครอบคลุมตามจุดประสงค์ของการศึกษาเพียงพอหรือยัง การตรวจสอบข้อมูลทำได้โดยการสังเกต สัมภาษณ์จากผู้ให้ข้อมูลหลักที่ได้แบ่งเป็นกลุ่มดังกล่าวมาแล้วเพื่อเป็นการยืนยันในลักษณะสามเส้า โดยผู้วิจัยได้สังเกต สัมภาษณ์ในประเด็นเดียวกันในสถานการณ์ที่แตกต่างกัน เช่น ต่างกันในด้านสถานที่ เวลา เพื่อดูว่าข้อมูลที่ได้จากต่างสถานการณ์เหล่านั้นเหมือนกัน การตรวจสอบข้อมูลในการวิจัย กระทำพร้อม ๆ กับที่เก็บข้อมูล เป็นการตรวจสอบทันทีในสนาม หรือตรวจสอบข้อมูลตอนออกจากสนามแล้ว และอยู่ในระหว่างวิเคราะห์ข้อมูลขั้นสุดท้าย ก็ยังย้อนกลับไปตรวจสอบข้อมูลบางส่วนอีก รวมแล้วผู้วิจัยใช้เวลาในการเก็บข้อมูลภาคสนามประมาณ 1 ปี 6 เดือน คือ ตั้งแต่เดือน กันยายน 2535 ถึงเดือน กุมภาพันธ์ 2537

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้กระทำการวิเคราะห์ในเบื้องต้นไปพร้อม ๆ กับการเก็บข้อมูลตลอดระยะเวลาที่ดำเนินการศึกษา โดยเมื่อผู้วิจัยเก็บข้อมูลส่วนหนึ่งส่วนใดได้และตรวจสอบข้อมูลเรียบร้อยแล้วก็จะทำการวิเคราะห์ไปด้วยเลย ประเด็นในการศึกษาคั้งนี้ เป็นเรื่องของ การปรับตัวของชุมชนที่ผู้วิจัยจะต้องมองปรากฏการณ์จากในอดีตมาเป็นลำดับ เพื่อจะได้เห็นภาพ การปรับตัวหรือการเปลี่ยนแปลง ได้ชัดเจนและได้เสนอผลการวิจัยออกเป็น 3 ยุคด้วยกัน การวิเคราะห์จึงต้องยกปรากฏการณ์และข้อมูลแต่ละยุคมาวิเคราะห์ เพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ในแต่ละด้านใหญ่ ๆ 3 ด้านดังได้กล่าวมาแล้ว จากนั้นก็ต้องวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ของแต่ละด้านต่อกัน โดยว่า ในการปรับตัวด้านหนึ่งด้านใด ส่งผลกระทบต่อถึงด้านอื่น ๆ อย่างไรบ้าง โดยวิเคราะห์ให้เห็นภาพรวมในแต่ละยุค โดยใช้บริบทชุมชนเป็นฉากของปรากฏการณ์ มีองค์ประกอบและ เหตุการณ์ เงื่อนไข ปัจจัยอะไรทั้งภายในภายนอกชุมชนที่เป็นตัวจุดรั้งหรือผลักดันให้เกิดปรากฏการณ์นั้น ๆ ในบางครั้งก็ได้นำทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาประกอบการตีความในปรากฏการณ์นั้น ๆ ด้วย การเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลจะเสนอไปพร้อม ๆ กับการเสนอข้อมูล เป็นลักษณะ การเขียนเชิงบรรยายหรือพรรณนา